

LENA ESKILSSON

Samhörighetens ofrånkomlighet eller kvinnlig vänskap som modell för samhället

*Med utgångspunkt i begreppen
Gesellschaft och Gemeinschaft diskuterar
Lena Eskilsson Fogelstadgruppens uppfattningar om
gemenskap och samhörighet. I den speciella vänskapen mellan
dessa kvinnor framträder erfarenheter och värderingar
som också bildar mönster i föreställningarna
om ett samhällsideal.*

»vi förlora /.../ inte ur sikte vår övertygelse att de enskilda människorna äro förbundna av en ofrånkomlig samhörighet och gemenskap. Det är en lag som är inbyggd i själva strukturen av vår värld» skrev Elin Wägner 1939 i den överblickande idéhistoria hon blivit ombedd att formulera för Radikala gruppen av Svenska Kvinnors Vänsterförbund (SKV). Uppdraget fullföljdes genom att hon lade fram sin egen uppfattning av det förflutna, nuet och framtiden »sådan hon utformat den under de många årens gemenskap med gruppen». Den grupp hon åsyftade var den s k Fogelstad- eller Tidevarvsgruppen, som förutom henne själv bestod av läkaren Ada Nilsson, godsägaren Elisabeth Tamm, pedagog Honoring Hermelin, socialpolitikern Kerstin Hesselgren och det närmaste nätverket kring dessa. I en grupp som denna vore det varken möjligt eller önskvärt att åstadkomma medelproportionalen av allas meningar, deklarerade Elin Wägner. Därmed hade hon redan i förordet kommit in på grundläggande värderingar i den samhällsvision som kvinnorna bakom Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad och *Tidevarvet* omfattade – samhörighetens nödvändighet, gruppens och den enskildes betydelse. Eller med Elin Wagners programmatiska formuleringar i de första avsnittens rubriker: »Sam-

hörighet och ödesgemenskap en ofrånkomlig lag» och »Personlighetsprincipen mot det mekaniska systemet».¹

Både medborgarskolan och tidningen startade under första delen av 20-talet.² Den direkta orsaken var att kvinnor fått rösträtt och tillåtelse – åtminstone formellt – att som medborgare agera i offentligheten. Rösträtten var kulmen på en enig kvinnosamling, men när den första glädjeyran över den nya rättigheten lagt sig uppstod en lätt förvirring i vissa kvinnoled. Vad skulle man använda rösträtten till? Vad var det för samhälle man ville ha? Rösträttsreformen innebar en fördubbling av väljarkåren och skulle kunna ha stor betydelse för samhällets omvandling. Den kvinnliga rösträttens samhällsförändrande potential var en stark förhoppning och övertygelse hos Fogelstadkvinnorna, men man hade inga färdiga svar på frågorna om hur det skulle bli. Det samhällsprogram som utformades av Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR), den politiska organisationen de alla tidigt var verksamma i, anger mera ett vägval än ett mål. Grundtonen i FKR:s program liknar emellertid beskrivningar av det svårfångade »gemeinschaft» som Johan Asplund diskuterar i *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*.³ Jag vill referera till Asplunds skrift några gånger, då den för mig innebar att se

»Konstellationen», fr v Elisabeth Tamm, Ada Nilsson, Honorine Hermelin, Elin Wägner. Sittande Kerstin Hesselgren.

Fogelstadkvinnornas visioner i ett något annorlunda perspektiv. I tolkningen av Ferdinand Tönnies klassiska sociologiska begreppspaar beskriver Asplund »gemeinschaft» som innefattande all förtrolig, privat och exklusiv samlevnad, medan »gesellschaft» är det offentliga livet. »Gemeinschaft» uppfattas som en levande organism, »gesellschaft» som ett mekaniskt system. Beskrivningen avser inte att idealisera det ena eller det andra sociala tillståndet. Asplund vill i anslutning till Tönnies snarast förorda att dialektiken däremellan hålls vid liv. De värderingar i fråga om samhälle och samlevnad som fanns hos Fogelstadkvinnorna ter sig dock mera normativa än relativa. Gemenskap och samhörighet var vägen.

Var kan de ha fått dessa värderingar ifrån? Det var i och för sig inga unika tankar. Flera likartade strömmingar fanns i tiden. Sociala reformatorer ville framhäva personligt engagemang och samarbete som ett sätt att lösa samhällsproblemen och överbygga klassmotsättningar. Gillessocialisterna, de kristna socialisterna och settlementsrörelsen t ex var besjälade av denna föreställning. Gemensamhetsidealet var tydligt även hos den svenska hemgårds- och stugrörelsen som flera av Fogelstadkvinnorna hade anknytning till.

Kan man förutom detta inflytande från idé- och värderingssystem i tiden även tänka sig ett annat – personligt? I Asplunds diskussioner av Tönnies begreppspaar invänder han emot att denne i sina beskrivningar alltför enkelt verkar förankra »gemeinschaft» i familjen. Asplund menar att »gemeinschaft» måste kunna råda även mellan inbördes obeläskade personer. Detta fick mig att återanknyta till funderingar jag tidigare snuddat vid men lämnat. Efter att ha studerat Fogelstadkvinnornas verksamheter ett tag blev jag alltmer upptagen av deras relationer till varandra. I den speciella, konfliktfyllda vänskapen mellan dessa kvinnor tyckte jag mig se erfarenheter och värderingar som också framträdde som mönster i föreställningarna om det samhälle som skulle omvandlas när kvinnor fått rösträtt och medborgarskap. Var kanske samhörigheten i gruppen och samvaron med andra kvinnor själva värdebasen i sam-

hällsengagemanget? Var detta grunden för alla uttalanden som hävdade nödvändigheten att binda samman det offentliga och det privata livet, det som kommer till uttryck bl a i medborgarskolans målsättning att »söka sambandet mellan handens, hjärnans och hjärtats arbete, mellan hemmets värld och samhället, mellan den enskilde och det allmänna»? Om relationerna och visionerna var för sig kan man finna en del i existerande, traditionellt källmaterial. Men vad kan man i detta fall påstå om förbindelsen mellan erfarenheter, upplevelser och idéer? Det samband jag här antyder är min tolkning, inte något de själva formulerat. Det är en tolkning som bygger på ett resonemang innehållande flera led, som rör både deras relationer och deras samhällsideal.

Kvinnlig vänskap och Fogelstadkvinnornas relationer

Jag börjar med första delen i diskussionen – deras relationer. Vad kan jag veta om dessa kvinnors förhållanden till varandra och till andra? En del har de gett uttryck för i minnesskrifter, brev och gärningar. En del har andra beskrivit, t ex Isakson-Linder i Wägnarbiografen och Hjärdis Levin i levnadsteckningen över Elisabeth Tamm.¹ Ytterligare en del kan begripas utifrån de studier av kvinnlig vänskap som trots allt finns. Den kvinnliga vänskapen och den viktiga funktion den kunnat fylla är annars inte en form av relation som förrän på allra senaste tiden uppmärksammats i den historiska, antropologiska, sociologiska eller psykologiska litteraturen. Där den beskrivits har den tillmätts underordnad betydelse eller avfärdats som » lesbisk». Psykoanalytiskt influerade psykologer som utgår från läror där manlighet definieras genom separation, kvinnlighet genom bindning, menar dock att vänskap är » naturligt» för kvinnor. Dessa övergripande teorier hävdar att kvinnor finner sin identitet i ett nät av mänskliga relationer.² Oftast har man då utgått från en »hetero-verklighet» där kvinnor alltid existerar i relationer till män.³ På ett övergripande plan är det naturligtvis så. Den samhälleliga maktstruktur som innebär kvinnlig underordning berör alla kvin-

I Ada Nilssons våning planerades och genomfördes många kvinnoaktioner.

nor. Detta gäller även de kvinnor jag sysslat med. Däremot umgicks de på det privata, emotionella planet inte i någon större utsträckning med män, men hade täta relationer med andra kvinnor. Många av de kvinnor jag stött på i mitt material bildade »par» – som ibland bestod av fler än två! – under kortare eller längre tid.

Fogelstadkvinnorna, med skolan och *Tidevarvet* som träffpunkter, var också kärnan i ett omfattande och långvarigt kvinnligt nätverk – som i fragment f ö fortfarande existerar. Ada Nilsson beskriver i en minnesbok sig själv och de andra som en »konstellation», där resultatet av samverkan var större än summan av de enskilda människornas insatser.⁷ Elin Wägner har behandlat både nätverket och vänskapen. I en liten uppsats, »Törftiga ord om vänskapen», riktad till Elisabeth Tamm på hennes 65-årsdag, talar hon om betydelsen av idéerna för vänskapen och vänskapen för idéerna. Inte så att Elisabeth Tamm samlade vänner kring sig för att försjuka i allmänna idéresonemang. Det gällde alltid att lösa ett problem, ta ställning till någon speciell situation eller finna en programmatisk form för en åsikt som vuxit fram ur gemensamma erfarenheter. Denna vänskap betydde mycket för modet och djävheten, menade Elin Wägner: »Utan den skulle

vi aldrig gett oss ut på så vågsamma äventyr. På så sätt kan en vänskapsgrupp, trots många skilda intressen, komma fram till att då det gäller, *varenda gång det riktigt gäller*, då är vänskapens sammanhållning outhärlig».⁸ I kursdeltagarnas minnen återkommer ord och uttryck för upplevelser av samhörighet, man kände gemenskap, vänskap och kamratskap. Detta innebar dock ingen gemytlig idyll. Konflikter saknades inte bland dessa särpräglade, (över)känsliga personligheter. De politiskt aktiva Fogelstadkvinnorna levde, kan man säga, i ett slags vänskapens känslolösa, oresonliga »gemeinschaft». I Tönies »gemeinschaft» är konflikter ofrånkomliga, menar Asplund. Vänskap och fiendskap betingar varandra. Fogelstadkvinnornas brev – och en del annat material – antyder absoluta konflikter och omsorger; i kärleksrelationerna, de ständigt återkommande sjukdomarna, depressionerna och mer eller mindre lyckade aktionerna. Jag tar ett exempel från ett brev Elin Wägner 1927 skrev till kusin Lisa Ekedahl om våndorna inför *Tidevarvet*: »Eva /Andén/ tycks ha talat kraftigt till Ada om mig /och mitt tillstånd/, ty Ada blev ju dödssjuk och måste fara till Norge. Och från Fogelstad hade jag ett förfärat brev... För var dag synes det mig omöjligare att börja T-t igen men det blir väl så ändå... Det är sorgligt att alla män-

niskor i T-ts omgivning ska leva så på gränsen så att de blir dödssjuka för en sak som dock borde kunna klaras upp utan alltför mycket elände.»⁷ Och till sist började man dra åt något olika håll och kretsens kärna splittrade, utan att helt upplösas. Om de egna relationerna utgjorde modell för de samhällliga, skulle detta innebära samma mönster även där. Ser man formellt sammanhållande strukturer som oundvikliga eller nödvändiga blir ett organiskt »sambhörighets» samhälle i längden ett sårbart samhälle. Konflikter kan bara lösas och vara förstärkande om man stannar kvar i gemenskapen. Med Elin Wagners ord när hon skrev gruppens idéhistoria: »Lika positivt som sambhörighetslagen verkar om man följer den, lika förintande slår den tillbaka om man begränsar och bryter den.»

»Äga vi ett samhällsideal»

Temat för en av medborgarskolans kurser 1929 var »Äga vi ett samhällsideal?» Här kommer jag in på det andra ledet i mitt reflekterande – Fogelstadkvinnornas samhällsvisioner. När *Tidevarvet* rapporterade från

kursen citerades rektorn, Honorine Hermelin, som förklarat att frågan under diskussionens gång ändrats till om man hade mod att arbeta utan ett *färdigt* ideal. Svaret var att ett färdigt samhällsideal inte var tänkbart eller ens önskvärt. Detta innebar inte att medborgarinnorna på Fogelstad saknade idéer och visioner. I Tidevarvsartiklar och i källmaterial från skolan talas om kamratsamhället, om gruppliv och självstyrelse – och om och om igen den enskildes betydelse och ansvar. I Fogelstadskolans träningskommun Komtemåtta demonstrerades ett slags tänkt »gemeinschaft». Komtemåtta var en liten landsortskommun – inget industrisamhälle och ingen stad. För Fogelstadkvinnorna var det moderna samhället med dess ekonomiska strukturer och formella organisationer knappast något ideal. Det var ett lantligt, småskaligt, organiskt, överblickbart, måttligt modernt och (könsmässigt) jämlikt samhälle kursdeltagarna tränades att verka i.

Honorine Hermelins undervisning i praktisk själskunskap på medborgarskolan lade stor vikt vid gruppens och samarbetets psykologi. Den ideala gruppen var den som sam-

Honorine Hermelin. Kvinnliga medborgarskolans rektor.

lades kring ett gemensamt mål. I en sådan krets kunde ett harmoniskt förhållande mellan jaget och kollektivet framträda. Kollektivet var, tänkte man sig, en förutsättning för självförverkligande. Medborgarskolan strävade också medvetet efter att arrangera verksamheten så, att kursdeltagarna fick uppleva styrkan av att ingå i en grupp och tillfredställelsen av att med sin person bidra till gruppens utveckling. Två tidevarvsartiklar från 1929 med de talande rubrikerna »Drömmen om kamratsamhället» och »Gruppens ande» får illustrera den antydda inriktningen. I den sistnämnda refereras till själsläkaren och kulturdebattören Poul Bjerre som menade att ensamhet var en utmärkande egenskap hos den moderna människan. Artikelförfattaren replikerar med att hänvisa till en ny rörelse för ensamhetens övervinnande – det moderna grupplivet. Idéer om gemenskap och vänskap genomsyrade de grupplivsexperiment, ofta baserade på kristna värderingar, som *Tidevarvet* med stort intresse bevakade under senare delen av 20-talet och början av 30-talet. Dessa utgick på olika sätt från övertygelse om behovet av en ny styrelseform som byggde på människors enhet och beroende av varandra. Alla människor ingår i olika grupper som står i ständig relation till varandra; grannar, vänner, församlingsmedlemmar, arbetskamrater, familjemedlemmar, konsumenter. Fixeringsbilden var en demokrati som inte byggde på oberoende individer utan på små, informella grupper. Men visionen var, typiskt nog för dessa revolutionära reformister, samtidigt vägen. Att utgå från den organiska samhörighet som med nödvändighet fanns i dessa grupper var s a s det bästa man kunde göra när man inte i förväg ville definiera målet.

Ett »gemeinschaft» kan heller inte vara resultatet av medveten samhällsplanering, menade Tönnies. I ett senare tillägg antyder han dock att den kooperativa rörelsen skulle kunna vara ett försök att inom ramen för »gesellschaft» återuppliva »gemeinschaft», ett moraliskt försök att återuppliva familjeliknande gemenskaper. I utopiskt tänkande brukar familjen eller det goda hemmet stå modell för idealsamhället. Det var så Per Albin tänkte sig »folkhemmet». Mot detta ställde Fogel-

stadkvinnorna »kamratsamhället». Även den goda familjen kan vara patriarkal och hierarkisk. I vänskretsen finns förutsättningar för mera jämlika förhållanden.

En kvinnlig värld

I min tolkning av en förbindelse mellan Fogelstadkvinnornas relationserfarenheter och samhällsvisioner utgår jag inte bara från deras mångtydiga vuxenrelationer utan också från att de tidigt socialiserades in i en närmast helt kvinnlig värld, där dock mödrarna inte sällan var frånvarande; guvernanter, flickskolor, »kvinnliga» yrken, umgänge med kvinnliga släktingar. Detta var inte särskilt ovanligt för flickor i deras omständigheter. I 1800-talets borgerliga familjeideal ingick att det var döttrarnas och kvinnliga släktingars uppgift att hålla samman familjen och släkten. Systerskap var då också prototypen för kvinnliga relationer.¹⁰ Flera av de medel- och överklasskvinnor jag stött på i studierna av Fogelstadkretsens verksamheter var påverkade av sådana värderingar. I vuxen ålder bodde, arbetade och verkade man ihop med andra kvinnor. Många gjorde valet att även fortsättningsvis leva i en från män separat sfär bestående av i huvudsak kvinnor. Kanske hade de heller »inget val» – det fanns få män som kunde eller ville dela sina liv med dessa avvikande, emanciperade kvinnor: Få levde alltså ett vanligt kvinnoliv i bemärkelsen äktenskap och moderskap. Istället ägnade man sitt liv åt Saken – rösträtten, kvinnofrågan, filantropin, skolfrågan, freden, eller vad det nu var – i form av yrkesverksamhet eller engagemang. Flera var också pionjärer inom sina områden i den nya värld kvinnorna hade att leva i efter jämlikhetsreformerna. Pionjärskapet kunde innebära beundran och hyllning men också utanförskap. Elin Wägner har uttryckt även något av detta i en av sina arbetsböcker: »Vi äro på sätt och vis en lyckad kombination av självständiga och på olika områden duktiga personer. Men ingen av oss har ett lyckligt harmoniskt liv. Ingen av oss på ett naturligt sätt förbunden med samhället.»¹¹ Detta verkade förenande, man sökte sig till varandra för stöd och tröst och gemenskap. I breven kommer detta fram, blandning-

en mellan hjärnan och hjärtat, sårbarheten i pionjärskapet, att inte riktigt höra till. När Honorine Hermelin i brev till Hagar Olsson kallade henne sin »pilgrimssyster» var detta inte bara ett uttryck för utsattheten i en relation som omvärlden inte alltid accepterade.

För många av dessa kvinnor blev gränserna mellan det som var personligt, enskilt och offentligt flytande. Låt mig ta ett exempel från ännu ett av Honorines kvalfyllda brev, denna gång till kärleksvännen Ada Nilsson efter en kontrovers: »Tänk att det bara skriker o gråter i mig av saknad /.../ Men i nästan vecka vill jag tala m. dig, i politik o Tidevarv o allt som är oss kärt!».¹²

I detta kära *Tidevarvet* talade man i en principiellt hållen artikel, »Kvinnlig medborgarbildning», om att tiden ställde krav på en något annorlunda lagd orientering av medborgarbildningen för kvinnor. Det kvinnor framför allt kunde bidra med i samhällsdebatten var att dra den förbindelse mellan hemmet, och det enskilda livet, och samhället som ditills saknats. »De måste tänka och tala ut kvinnofarens centrum, de måste fatta sig själva och livet och arbetet djupare.» Det var vardagslivets och det enskilda livets moral som behövdes i samhället. Man måste »klarlägga nödvändigheten av *politik* (det är *allmänanda*) i det privata handlandet, såväl som av *psykologisk* insikt vid det offentliga beslutandet.»¹³ Liknande formuleringar fanns, som jag visat på, i medborgarskolans målsättning. Och i politiska program och verksamheter talades ständigt om samhörighetens ofrånkomlighet.

Att Fogelstadkvinnorna med sina aktiviteter främst riktade sig till kvinnor kan naturligtvis tolkas så enkelt att man fann dessa nya oerfarna medborgare i behov av information och vägledning. Kvinnliga rösträttsrörelsen i Sverige hade en lång tradition av sådana samhällskurser och Fogelstadverksamheten kan utan vidare placeras in i den. Men det fanns något mer. Man tänkte sig att kvinnor hade en särskild uppgift i det samhälleliga arbetet. Det fanns dock inget pläderande för att kvinnor skulle bli »samhällsmödrar», inget Ellen-Keyiskt upphöjande av moderskap eller äktenskap. Vad menade då Elisabeth Tamm när hon i *Tidevarvets* första nummer skrev att

samhällsproblemen ter sig olika för män och kvinnor och att män och kvinnor just i sin egenart måste göra sig gällande vid skapandet av samhällets former?

Min tolkning är att man utgick från det relativt enkla konstaterandet att de flesta kvinnor, liksom de själva, på ett eller annat sätt hade stor erfarenheter av informella vänskaps-, familje- och släktrelationer. Detta var den del av verkligheten kvinnor tidigare varit hänvisade till, det som inte ingått i det offentliga angelägenheter. Det var erfarenheter därifrån som skulle användas i samhällsarbetet och som gjorde kvinnor särskilt lämpade att verka för »samhörighetssamhället». Fogelstadkvinnornas projekt gick ut på att få kvinnor att värdera och utgå från sin relationskompetens och omhändertagandeerfarenhet i samhällsarbetet, vilket skulle kunna innebära en djupgående reformering av det bestående.

Något bestämt utopiskt mål fanns emellertid, som vi ovan sett, inte. Ett färdigt samhällsideal var inte önskvärt, det hade Fogelstadförbundet kommit fram till i diskussionerna 1929. Idealet måste ta form under arbetet. I *Tidevarvs*artikeln »Drömmen om kamratsamhället» fanns en slags motivering: »Därför att även om det ibland är svårt att se, komma på vägen så många nya möjligheter in, så många nya inkast från nya människor, att vi aldrig på förhand kunna beräkna hur långt vi komma att nå.»¹⁴ Detta kan uppfattas som en ovilja att ta ställning och tolkas som en strategi att göra sig hörd i en position av underordning. Men detta får inte skymma visionen. Att hävda samhörigheten – på ont och gott – som grundhållning kan också ses som ett faktiskt moraliskt ställningstagande och inget enkelt konfliktundvikande. Huruvida detta var ett utslag av kvinnlig moral, eller på vilket sätt det skulle vara det, tar jag inte ställning till. Frågan kan dock belysas av modern feministisk filosofidebatt.¹⁵ Filosofen Ulla Holm resonerar i en artikel i KVT 1990 om moralfilosofi och feminism och försöker ringa in olika ansatser. En del kvinnoforskare och debattörer med moralfilosofiska perspektiv hävdar att kvinnors uppfattning och erfarenheter av moral inte passar in i modern universalistisk etik. Detta, som Ulla

Holm kallar ett gynocentriskt eller omsorgsetiskt synsätt, sammanfaller delvis med en mera allmän filosofikritik som anser att etik alltmer fjärmats från människors faktiska moralföreställningar.¹⁶

Visionen om ett samhälleligt »gemeinschaft» byggt på individer och en väv av personliga relationer överensstämmer med teman i traditionellt humanistiska ideal samt varianter av socialliberalism och kristna grundvärderingar, vilka Fogelstadkvinnorna i varierande grad omfattade. Hörnstenarna i det samhällsprogram som utformades inom FKR och SKV var dels den personliga insatsens värde, dels det sammanhang och beroende som finns mellan människor bortom nationer, raser, klasser, kulturgrupper. Elin Wägner avslutade sitt uppdrag att behandla idéerna i Radikala gruppen – den grupp Fogelstadkvinnorna fortfarande tillhörde – »i nuets belysning» med att beskriva deras dröm och idé: »en värld, där äntligen oron, måtlösheten, raseriet, osäkerheten, normlösheten, det hysteriska härskarbegäret och överkligheten vi nu leva i, viker för verklighet, jämvikt, harmoni i relationerna mellan människorna inbördes och fred mellan dem och naturen.» Föreställningen om samhällsbyggnadsvägen som »ofrånkompig», som också kan ses som ett moraliskt ställningstagande, hade vuxit fram i en krets av kvinnor. Deras egna erfarenheter av relationer med kvinnor och tilltro till kvinnors relationskompetens kan mycket väl ha varit den både emotionella och rationella bas de utgick från.

NOTER

- 1 Wägner, Elin *Våra idéer i nuets belysning*, Radikala gruppen av Svenska Kvinnors Västerförbund, (Stockholm 1939).
- 2 Artikeln bygger till stor del på teman i min avhandling, Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*, (Stockholm 1991). I det följande hänvisas till denna endast vid direkta citat.
- 3 Asplund, Johan, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*, (Göteborg 1991). Citat och referat i denna artikel är hämtade från kapitlet »Tolkning av Tönnies», 63-90.
- 4 Isakson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar, *Elin Wägner. Dotter av moder jord, 1922-1949*. I. s-

- vin, Hjördis, *Elisabeth Tamm på Fogelstad. En radikal herrgårdsfröken*, (Stockholm 1989).
- 5 Cottin Pogrebin, Letty, *Boken om vänskap*, (Stockholm 1988).
- 6 Raymond, Janice, *A passion for friends. Towards a Philosophy of Female Affection*, (London 1986), 3.
- 7 Björkman-Goldschmidt, Elsa, *Fogelstad, berättelsen om en skola*, (Stockholm 1956), 13.
- 8 Ibid, 30 ff.
- 9 Citat från Isakson & Linder, 67.
- 10 Davidoff, Leonore & Hall, Catherine, *Family Fortunes*, (London 1988), 352.
- 11 Citat från Isakson & Linder, 162.
- 12 Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborg, *Ada Nilsson*, A 22, Brev från Honorine Hermelin 20/1 1930.
- 13 *Tidevarvet* 1925:8.
- 14 Citat från Eskilsson, 208.
- 15 Grimshaw, Jean, *Feminist Philosophers*, (Brighton 1986).
- 16 Holm, Ulla, »Behöver moralfilosofin feminist?»», *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1990:3.

SUMMARY

This article deals with ideas and visions held by a group of radical women trying to find new ways for improving societal development at the time when Swedish women won the right to vote. Ideals connected with humanism were fundamental – ideals they wished to combine with women's experiences and knowledge of private life. This group of women, »Fogelstadgruppen» – Elisabeth Tamm, landowner, farmer and politician, Kerstin Hesselgren, social politician and Sweden's very first female MP, Ada Nilsson, physician, Elin Wägner, author, and Honorine Hermelin, teacher and headmistress of the Women Citizens' school at Fogelstad – based their activities on the view that women had special qualities, which society should nurture. They considered all women as having genuine experience of the morality of kinship and (female) friendship. »Fogelstadgruppen» thought it necessary to end the social and cultural split between private and public life, and to »feminize» the public sector by bringing to it values associated with friendship. In this they exhibit similarities with Tönnies »gemeinschaft» discussed by Johan Asplund in *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*.

Lena Eskilsson
 Institutionen för idéhistoria
 Umeå Universitet
 S-901 87 Umeå
 Sverige